

Makâsıd Teorisinin İslam Hukuk Felsefesine Evrilmesi Süreci: Muhammed Mustafavî'nin Fıkhu'l-felsefe Eseri Örneğinde Bir İnceleme

The Process of Evolving Maqasid Theory into Islamic Legal Philosophy: An Analysis on the Example of Muhammed Mustafawî's Work Fıkhu'l-falsafa

Abdulkaki DENİZ

ORCID: 0000-0002-9315-6690 | E-Posta: abdulkakideniz500@gmail.com

Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Ana Bilim Dalı
Assistant Professor, Şırnak University Faculty of Divinity Department of Arabic Language and Rhetoric
Şırnak, Türkiye
ROR ID: 01fcvk23

Article Information / Makale Bilgisi

Citation / Atıf: Deniz, Abdulkaki. "Makâsıd Teorisinin İslam Hukuk Felsefesine Evrilmesi Süreci: Muhammed Mustafavî'nin Fıkhu'l-felsefe Eseri Örneğinde Bir İnceleme". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (Haziran 2024), 432-457. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1442646>

Date of Submission (<i>Geliş Tarihi</i>)	25. 02. 2024
Date of Acceptance (<i>Kabul Tarihi</i>)	24. 05. 2024
Date of Publication (<i>Yayın Tarihi</i>)	15. 06. 2024
Article Type (<i>Makale Türü</i>)	Research Article (Araştırma Makalesi)
Peer-Review (Değerlendirme)	Double anonymized – At Least Two External (Çift Taraflı Körleme / En az İki Dış Hakem).
Ethical Statement (<i>Etik Beyan</i>)	It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited. (Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur).
Plagiarism Checks (<i>Benzerlik Taraması</i>)	Yes (Evet) – Ithenticate/Turnitin.
Conflicts of Interest (<i>Çıkar Çatışması</i>)	The author(s) has no conflict of interest to declare (Çıkar çatışması beyan edilmemiştir).
Complaints (Etik Beyan Adresi)	suifdergi@gmail.com
Grant Support (<i>Finansman</i>)	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research. (Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır).
Copyright & License (Telif Hakkı ve Lisans)	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. (Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır).

Özet

İslam hukukunun tekâmül sürecinde sırasıyla “fıkıh”, “fıkıh usulü”, “makâsıd” ve “fıkıh felsefesi” kavramları önemli yer tutmaktadır. Söz konusu kavramların anlam boyutları ve kullanım alanları farklı olsa da aralarında sıkı bir ilişki vardır. Fıkıh, mükellefi ilgilendiren ahkâmın tamamını ifade ederken fıkıh usulü, hükümlerin naklî ve aklî delillerden istinbât yöntemlerine yoğunlaşmaktadır. Fıkıh usulü kapsamında değerlendirilen makâsıd teorisinden dinî hükümlerde insanlar için gözetilen “yarar” ve uzaklaştırılmak istenen “zarar” ilkesi kastedilmektedir. Söz konusu ilke “zaruriyât, haciyât ve tahsiniyât” şeklinde taksim edilerek insanların can, akıl, din, ırz ve malına yarar sağlayan her şey “maslahat”, onlara zarar veren her şey de “mefsedet” olarak değerlendirilmiştir. Makâsıd teorisi zaman zaman hikmet, gaye ve illet gibi farklı kavramlarla ifade edilmiştir. Doğrudan yahut dolaylı olarak naslarda yer verilen makâsıdı fikhî bir terim olarak kullanma hususunda Cüveynî'nin öncülük ettiği sürecin Gazzâlî ile sistemli bir hâle dönüştürüldüğüne dair genel bir kanaat söz konusudur. Sonraki dönemlerde İzz'in, Karafî'nin ve Şatibî'nin katkıları inkâr edilemez bir gerçektir. Hicrî sekizinci asırda yaşayan Şatibî'nin makâsıda dair özel ilgisi sonraki dönemlerde fıkıh usulünden bağımsız bir zeminde değerlendirilmesine sebep olmuştur. “Hukuk felsefesi”, “din felsefesi” ve “tarih felsefesi” gibi disiplinlerde geçen felsefe kavramı, ilgili olduğu bilim dalının epistemolojik ilkelerini incelemektedir. Söz konusu epistemolojik ilkeler mutlak olup kapsamına giren herhangi bir boyutla mukayyet değildir. Bu bakımdan “fıkıh felsefesinin” tanımında da aynı hassasiyetin gözetilmesi gerekmektedir. Geleneksel toplum yapısından sanayi ve teknoloji çağının şekillendirdiği toplumsal dinamiklere geçiş sürecinde sosyal ve kültürel hayatta yaşanan gelişmeler ilimlerin farklı ufuklar kazanmasına zemin hazırlamıştır. Yirminci asırda İbn Aşûr'un güncelleyip geliştirdiği makâsıd teorisinin “İslam hukuk felsefesi”ne evrilmesi aynı zamanda makâsıdın fıkıh usulünden bağımsız bir disiplin hâline gelmesine sebep olmuştur. Ahmet er-Reysûnî ile 'Allâl el-Fâsî gibi ilim adamlarının çalışmaları da alana ciddi katkı sağlamıştır. Makâsıd ve maslahatın fıkıh felsefesiyle özdeşleştirilmesi eğiliminin yansımaları diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi Türkiye’de de görülmektedir. Nitekim günümüzde yapılan ilmî ve akademik çalışmalarda daha çok “fıkıh felsefesi” veya “İslam hukuk felsefesi” gibi tabirlerin kullanıldığına şahit olunmaktadır. Ancak yeni bir ilim dalı olarak İslam hukuk felsefesinin mahiyet ve kapsam açısından daha geniş bir zeminde değerlendirilmesinin gereği açıktır. Bu gerçeği dikkate alan çağdaş araştırmacılardan biri olan Muhammed Mustafavî “Felsefetü'l-fıkh” isimli eserinde kendine özgü bir yaklaşım sergileyerek fıkıh felsefesini daha geniş bir düzlemde değerlendirmiştir. Buna göre İslam hukuk felsefesi, bir olgu olarak fıkhî tarihi, sosyal, siyasi ve kültürel açıdan gözlemleyerek fikhî istinbâtlarda kullanılmak üzere yöntemsel araştırmalara yoğunlaşmaktadır. Fıkıh felsefesi, fıkhın öznesi olan müçtehidî çevreleyen şartlar üzerinde eleştirel tarzda gerekli analizleri yaparken istinbât ve istidlâl yönüyle uğraşmamaktadır. Bu yaklaşıma göre fıkıh felsefesinin konusu fıkhın alanı ve sınırı, modernizmin fıkhı etkileri, fıkhın diğer disiplinlerle ilişkisi, fıkhın dili, fıkhın bağlayıcılığı, fıkhın sorunları ve çözüm yolları ile fakihî kuşatan ve içtihadı etki eden diğer amillerdir. Bu makalede fıkıh felsefesini makâsıd teorisine indirgeyen çalışmalara karşın fıkıh felsefesini daha şümüllü değerlendiren Mustafavî'nin *felsefetü'l-fıkh*'ta ortaya koyduğu fikirlerin yakından incelenmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: İslam Hukuku, Makâsıd, Felsefe, Mustafavî, *Felsefetü'l-fıkh*.

Abstract

In the evolution process of Islamic law, respectively the concepts of "fiqh", "fiqh procedure", "maqasid" and "philosophy of fiqh" have an important place. Although the meanings and usage areas of the concepts in question are different, there is a close relationship between them. While fiqh refers to all the provisions that concern the taxpayer, the fiqh method focuses on the methods of transferring the provisions and inferring them from rational evidence. The theory of maqasid, which is evaluated within the scope of fiqh procedure, refers to the principle of "benefit" and "harm" that are intended to be avoided for people in religious provisions. The principle in question was divided into "necessities, needs and tahsiniyât" and everything that benefits people's life, mind, religion, chastity and property was considered "benefit", and everything that harmed them was considered "maleficence". The theory of maqasid has been expressed from time to time with different concepts such as hikma, purpose and cause. There is a general opinion that the process pioneered by Juwayni in using maqasid, which is directly or indirectly included in the nas, as a fiqh term, was transformed into a systematic form with Ghazali. The contributions of İzz, Karafî and Şatibi in the later periods are an undeniable fact. Shatibi, who lived in the eighth century Hijri, had a special interest in maqasid, which led him to be evaluated on an independent basis from the fiqh method in later periods. The concept of philosophy, used in disciplines such as "philosophy of law", "philosophy of religion" and "philosophy of history", examines the epistemological principles of the branch of science to which it is related. The epistemological principles in question are absolute and are not limited to any dimension within their scope. In this regard, the same sensitivity should be observed in the definition of "philosophy of fiqh". Developments in social and cultural life during the transition from the traditional social structure to the social dynamics shaped by the industrial and technological age have paved the way for sciences to gain different horizons. The evolution of the theory of maqasid, updated and developed by Ibn Ashur, into the "philosophy of Islamic law" in the twentieth century also caused maqasid to become a discipline independent of the fiqh procedure. The works of scholars such as Ahmet er-Raysûnî and Allâl el-Fâsî also made serious contributions to the field. The reflections of the tendency to identify maqasid and maslaha with the philosophy of fiqh are seen in Turkey as well as in other Islamic countries. As a matter of fact, it is witnessed that terms such as "philosophy of fiqh" or "philosophy of Islamic law" are mostly used in scientific and academic studies today. However, it is clear that Islamic legal philosophy, as a new branch of science, needs to be evaluated on a broader basis in terms of its nature and scope. Muhammad Mustafawi, one of the contemporary researchers who took this fact into consideration, evaluated the philosophy of fiqh on a broader level by displaying a unique approach in his work titled "Felsefetü'l-fiqh". Accordingly, Islamic legal philosophy focuses on methodological research to be used in fiqh deductions by observing fiqh as a phenomenon from historical, social, political and cultural perspectives. While the philosophy of fiqh makes the necessary analyzes in a critical manner on the conditions surrounding the mujtahid, who is the subject of fiqh, it does not deal with the aspects of inference and inference. According to this approach, the subject of the philosophy of fiqh is the field and limit of fiqh, the effects of modernism on fiqh, the relationship of fiqh with other disciplines, the language of fiqh, the binding nature of fiqh, the problems and solutions of fiqh, and other factors that surround the jurisprudence and affect ijihad. In this article, it is aimed to closely examine the ideas put forward by Mustafawi, who evaluates the philosophy of fiqh in a more comprehensive way, in his philosophy of fiqh, in contrast to the studies that reduce the philosophy of fiqh to the theory of maqasid.

Key words: Islamic Law, Fiqh, Philosophy, Mustafawi, Philosophy of fiqh.

Giriş

İslam medeniyetinin kendine özgü dinamiklerini yansıtan itikat, ibadât ve ahlak gibi genel dinî öğretilerle birlikte Müslümanların hukuk sistemini de kapsadığından çok boyutlu ilimlerin başında sayılan fıkıh, ihtisaslaşma süreciyle birlikte ilimlerin tasnifi neticesinde daha çok şer'î-amelî ahkâmı inceleyen bir disipline dönüşmüştür. Siyasî, sosyal, iktisadî ve kültürel alanlarda yaşanan gelişmelerle birlikte dünyayı etkileyen modern yaklaşımlar, özellikle akademik çalışmalarda fıkıhın “İslam hukukuna” evrilmesine zemin hazırlamış ve eş zamanlı olarak alanı daraltılmıştır. Neticeleri daha çok teorik ve akademik olarak hissedilen söz konusu evrilme sürecinin uygulama boyutunu fazla etkilemediğini söylemek mümkündür. Böylece İslam hukuku daha çok ibadât ve muamelât konularına yoğunlaşmıştır. İnsanlık tarihinde ortaya çıkan ilk ilimlerden olduğu anlaşılan felsefenin zamanla gelişme gösteren diğer disiplinlerle etkileşimi, ilimlerin felsefeyi, felsefenin de ilimleri iktiza ettiği kültürel bir ortamın oluşmasına sebep olmuştur. Farklı disiplinler eşliğinde kullanılan felsefe, ilimlerin konu ve yöntemini belirlemede, mantıkî altyapısını düzenlemede ve muhtemel sorunlarını gidermede gerekli açılımları sağlamıştır. Sanayi ve teknoloji devriminin zirve yaptığı ve eş zamanlı olarak kültürel alandaki gelişmelere de sahne olan 20. asırla birlikte dünya kültürü hukuk felsefesi, din felsefesi ve tarih felsefesi gibi disiplinlere aşına olduktan sonra “fıkıh felsefesi” yahut “İslam hukuk felsefesi” gibi yeni yaklaşımlar da öğretilerde yer bulmaya başlamıştır. Akıl ve nakil dengesinin gözetildiği fıkıh (İslam hukuku) disiplini ile salt aklî çıkarımlara dayalı felsefe kavramını birleştirmede bir beis görmeyen İslam hukukçularının, söz konusu terkipte geçen felsefenin tekabül ettiği mana hususunda ihtilafa açık bir kapı bıraktıkları anlaşılmaktadır. “İslam hukuk felsefesi” tabirinde bulunan felsefeden maksat klasik öğretilerde yer bulan “mutlak manada mevcûdun ahvâli hakkındaki ilim” olmadığı açık olmakla birlikte söz konusu tabire karşılık gelen mananın mahiyet ve muhtevası açık değildir. Bazı araştırmacılar fıkıh felsefesinin konusunu “fıkıhın amaç ve kaynaklarını, zaman ve mekânla birlikte fıkıhta görülen değişimlerle beşerî ilimlerle etkileşimini bilme, nasların yorumunda hermenötik ve semantik etki ile istinbâta da yansıyan fıkıhın epistemolojik çerçevesini belirleme”¹ şeklinde izah etmişlerdir. Bu yaklaşıma göre gelişmelere kapalı ve statik niteliği bâriz fikhî anlayış dinamik yapıdaki içtihat kapısını kapatma tehlikesine de zemin hazırlamaktadır. Bu açıdan yeni bir disiplin olarak fıkıh/İslam hukuk

¹ Betûl Faruk Muhammed Ali el-Hasûn, *Felsefetü'l-fıkıh; Dirase tahliliyye fi'l-üsüsü'n-nazariyyeli'l-fıkıhi'l-İslamî* (Beyrut: Mektebetü Mümin Kureyş, ts.), 10.

felsefesinin normatif (normative) yahut tanımlayıcı (descriptive) boyutu, makâsîdın müstakil bir disiplin olup olmaması ile makâsîdın fıkıh usulü kapsamında değerlendirilip değerlendirilemeyeceği, fıkıh felsefesi ile makâsîdı bir bütün olarak değerlendiren yaklaşımlar yanında fıkıh felsefesinin makâsîdı da kapsayan daha geniş bir disiplin olması gerektiğine dair yaklaşım ve tartışmalar söz konusudur. Şüphesiz bu tür tartışmaların temelinde fıkıh felsefesi tabirinin yeni olması ve muhtevasının henüz netleşmemesinin de etkisi vardır. İslam hukuk felsefesinin yakın ilişkili olduğu fıkıh ve fıkıh usulünün mahiyeti bilinmektedir. Zira fıkıh usulü ahkâmı delillerden çıkarmaya yarayan metodolojik bünyeyi tahkim ederken fıkıh süreçte oluşan söz konusu ahkâmın tümüne tekabül etmektedir.

Klasik kaynaklarda makasitle ilgili konular fıkıh usulü disiplini kapsamında değerlendirilmiştir. Şatibî'nin (öl. 790/1388) *el-Muvafakât*'ta makâsîda gösterdiği özel ihtimâm² daha sonraki dönemlerde müstakil bir ilim olarak ele alınmasına zemin hazırlamıştır. Şatibî'nin makâsîd düşüncesini teklifi hükümlere uygulaması açısından da kendine özgü bir düşünce geliştirdiği söylenebilir. Ona göre teklifi hükümler (vacip, mendup, haram, mekruh ve mübah) küllî maksatlar olan zaruriyât, hâciyât ve tahsiniyâta hizmeti açısından değişiklik arz edebilir. Örneğin cüz olarak / tek başına ele alındığında mubâh olan bir fiil, küll olarak değerlendirildiğinde, yani tamamen terk edilmesi durumunda ortaya çıkacak sakıncaya göre, işlenmesi mendûp veya vacip hükmünü alır. Aynı şekilde tek başına ele alındığında mubâh olan bir fiil, sürekli işlenmesi halinde ortaya çıkan sakıncaya göre de haram veya mekruh hükmünü almaktadır.³ İslam hukuk felsefesinin ilişkilendirildiği makâsîd teorisinin ortaya çıkışı ve gelişim süreci hakkındaki güncel akademik çalışmalar da makâsîd ilminin önemini ve gerekliliğini vurgulamaktadırlar.⁴ Makâsîdın müstakil bir delil olduğunu kabul edenler nasla çatışması durumunda makâsîda öncelik verilmesini gerektiğini savunmuşlardır. Makâsîdı içtihadın önemli bir parçası olarak kabul etmekle birlikte onu müstakil bir delil saymayanlar da söz konusudur. Makâsîdı sadece naslarda hükmü bulunmayan meselelerde delil olarak görme eğilimi ise bu husustaki mutedil görüşü yansıtmaktadır.⁵ İbn Aşûr'a (öl. 1973) göre makâsîd ilmi fıkıh usulü ilminden

² Ebû İshak İbrahim eş-Şatibî, *el-Muvafakat*, thk. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasan âli Selman (yy. Dâru İbn Affan, 1997), 2/7, 17, 31, 120, 300 vd.

³ Taha Nas, Teklifi Hükümlere Küllî Bakış: Şatibî Örneği, *EKEV Akademi Dergisi*, 20/65 (Kış/2016), 542.

⁴ bk. Mehmet Ata Deniz, "İlmu makâsîdi's-şeria: neş'etühü ve tatavvuruhu beyne'l-mütakaddimîn ve'l-mu'âsirîn", *Makâsîd Düşüncesinin Gelişimi ve Yöntemsel Tahlili*, Ed. Taha Nas vd. (Mardin: Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2022), 1/142.

⁵ Mehmet Aziz Yaşar, Makâsîdü's-Şeriânın Teorik Boyutu ve Müstakil Delil Olma Problemi, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19/2 (2019), 468-472.

farklıdır. Bu açıdan makâsıd müstakil bir disiplin olup hukukun konulma gaye ve hedeflerini temellendirmektedir. Ona göre fıkıh usulü daha çok lafzî bahisler ve bazı kaideler vasıtasıyla ahkâm istinbâtıyla ilgiliyken makâsıd daha çok gaye problemiyle ilgilidir.⁶ Bu yaklaşıma göre söz konusu gaye problemi aynı zamanda İslam hukuk felsefesine tekabül etmektedir. Bu durum, İbn Aşûr'un "*Makâsıdu's-şeriatil-İslamî*"⁷ isimli eserinin "*İslam Hukuk Felsefesi*" şeklinde tercüme edilmesi⁸ hakkında da fikir vermektedir. Dolayısıyla makâsıdı "*İslam hukuk felsefesi*" şeklinde tanımlayan eğilim⁹ giderek destek bulmuştur.¹⁰ Bu bağlamda İslam hukukunda normların gaye ve hedeflerini vaz'eden ilmin klasik eserlerde makâsıd ve gaye olarak değerlendirilen "*İslam hukuk felsefesi*" olduğu yönünde genel bir kanaat oluşmuştur. Allâl el-Fâsî'nin (öl. 1974) te'lif ettiği "*Makâsıdu's-şeria ve mekarimuhâ*" isimli eser de "*İslam Hukuk Felsefesi*"¹¹ şeklinde Türkçe'ye çevrilmiştir. Allâl el-Fâsî'nin eserini tanıtma bağlamında ortaya çıkan bazı çalışmalarda makâsıda dayalı içtihadın genel esaslarına vurgu yapılmaktadır. Buna göre "*genel zararın önlenmesi için özel zarara göz yumulması gerektiği gibi maslahat ile mefsedetın çatışması durumunda mefsedetın önlenmesine öncelik verilmelidir. Ayrıca maslahatların değişmesinden dolayı hukukî işlemlerin hükümleri de değişebilir.*"¹² Allâl el-Fâsî'nin, eserinde hukuk tarihi ve felsefesi, fıkıh usulü ve felsefesi gibi taksimlere yer vermesi¹³ İslam hukuk felsefesini fıkıh usulünden bağımsız bir disiplin olarak değerlendirdiğini gösterdiği gibi onun hukuk felsefesi anlayışında makâsıd ve maslahata verdiği öneme de işaret etmektedir. Bazı ilmî çalışmalarda çağdaş Müslüman düşünürlerin modern makâsıd söylemlerinin felsefeye evrilmesi sürecinde fıkıhın daha çok aklî alana indirgenmesi ve taabbudî kısmının ayrıştırılmasına dair eğilimlere yer verilmektedir.¹⁴ Bu durum doğrudan bizim ilgi alanımızda olmasa bile İslam hukukuna dair modern yaklaşımları göstermesi açısından dikkat çekmektedir. "*İslam Hukuk Felsefesinde*

⁶ Muhammed Tahir b. Âşûr, *Makâsıdu's-şeriatil-İslamiye* (Beirut: Daru Lübnan li't-tibaa ve'n-neşr, 2011), 29.

⁷ İbn Aşûr, *Makâsıd*, 164 vd.

⁸ Muhammed Tâhir b. Âşûr, *İslâm Hukuk Felsefesi Mekâsıdu's-Şeriatil-İslamiyye Gaye Problemi*, çev. Vecdi Akyüz-Mehmet Erdoğan (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2022), 123 vd.

⁹ Muhammed Hamidullah, *İslam'ın Hukuk İlmine Katkıları*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Milliyetçiler Derneği Neşriyatı, 1962), 12.

¹⁰ Hüseyin Atay, *İslam Hukuk Felsefesi: Usûlü'l-Fıkh İlmi, KSÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (2007), 13 -51.

¹¹ Allâl el-Fâsî, *İslâm Hukuk Felsefesi: Kaynaklar, Yöntemler Araçlar*, çev.: Soner Duman, Osman Güman (İstanbul: Mana Yayınları, 2014).

¹² İskenderoğlu, Muammer. "*Allâl el-Fâsî, İslam Hukuk Felsefesi: Kaynaklar, Yöntemler, Amaçlar*", Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 33 (2016): 171-175.

¹³ Allâl el-Fâsî, *İslâm Hukuk Felsefesi*, 200 vd.

¹⁴ Merâkibî, Muhammed. "*Akışkan Bir İslam Hukukuna Doğru: Modernite ve Makasid Söyleminin Dönüşümü*", çev. Yasin Yılmaz & Enes Cömert, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4(1), (2021). 305-323, 306.

Makâsîdu's-Şeria"¹⁵ isminden yola çıkarak Ali Pekcan'ın İslam hukuk felsefesini, makâsîdı da içeren bir çatı şeklinde değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Ahmed Raysûnî'nin, "*Nazariyyetu'l-makâsîd inde'l-imam eş-Şâtîbî*"¹⁶ isimli eseri de bu alanda dikkat çeken önemli eserlerdendir. Bu bakımdan İslam hukuk usulünde makâsîd ve maslahat gibi konuların "*felsefe*" şeklinde değerlendirilerek etüt edilmesinin günümüzde teâmül hâline geldiğini söylemek mümkündür. Bazı ilmî platformlarda makâsîd kavramı farklı disiplinler nezdinde değişik açılardan değerlendirilmekle birlikte makâsîdın felsefeye evrilme sürecine değinilmemiştir. Ancak takdim edilen tebliğlerin birinde makâsîdın "*İslam hukuk felsefesi*"yle özdeşleştirilmesi¹⁷ dikkat çekmektedir.

Fıkıh felsefesini ilke ve prensipleri, içerdiği konular ve amacı açısından yeni teşekkül eden bir disiplin olarak değerlendiren Abdulcebbar er-Rifâî'ye göre fıkıh felsefesi ile fıkıh usulü ve makâsîd arasında yakın bir ilişki olmakla birlikte her birinin alanı ve gayesi diğerinden farklıdır. Fıkıh usulü istinbât ve istidlale yoğunlaşırken fıkıh felsefesi istinbât ameliyesinin ardıklarını ve ötesindeki gerçek ve olguları incelemektedir:¹⁸ Buna göre fıkıh felsefesi fıkıh usulünün bir şubesi olmadığı gibi fıkıh felsefesi ile makâsîdı karıştırmanın da ilmî değeri yoktur. Zira fıkıh felsefesi fıkıhın sosyolojisi ile epistemolojisi mesabesinde. Makâsîd ilminin önemseydiği şeriâtın tümel hedefleri ise fıkıh felsefesine çizilen çerçevenin dışındadır. Bu gerçek, usul ilminin fıkıhın kucagında doğmasına engel olmadığı gibi makâsîd ilminin de usul ilminin kucagında doğmuş olmasına engel teşkil etmemektedir.¹⁹ Makâsîd teorisini "*ilahî ahkâmın ta'lîli ile belli maksatlara tabi aklî bir yöntem*" şeklinde niteleyen yaklaşıma göre makâsîdın fâilî (akıl, din, mal, can ve nesli koruma) ve gâî (mürsel maslahatlar gibi) illetleri vardır.²⁰ Makâsîdı İslam hukuk felsefesiyle özdeşleştirme çabasını kabul etmeyen söz konusu bakış açısına göre İslam hukuk felsefesi daha genel ve şümüllüdür. Aynı bakış açısıyla hareket eden ve İslam hukuk felsefesine genel bir çerçeve çizmeye çalışan Muhammed Mustafavî'nin "*Felsefetü'l-fikh*"ta önemli yeniliklere öncülük ettiği söylenebilir. Bu kapsamda içtihat ve istinbâtın mantıkî altyapısını temellendirmenin

¹⁵ Ali Pekcan, *İslam Hukuk Felsefesinde Makasidu's-Şeria* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017), 113 vd.

¹⁶ Ahmed Raysûnî, *Nazariyyetu'l-makâsîd inde'l-İmam eş-Şâtîbî* (Herndon: Ma'hadu'l-Âlemi'l-fikri'l-İslami, 1995), 241 vd.

¹⁷ Hasan Ocak, "İslam Hukuk Felsefesinde (Makâsîd) İki Önemli Kavram: Örf ve İstihsan", *İlahiyat Bilimlerinde makâsîd I*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Uluslararası Sempozyum, ed. Yunus Kaplan vd. (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2023), I/49-71.

¹⁸ Abdulcabbar er-Rifâî, *Felsefetü'l-fikh ve makâsîdu's-şeria* (Beyrut: Mektebetü Mümin Kureys, 1439), 12-26.

¹⁹ Rifâî, *Felsefetü'l-fikh*, 30.

²⁰ Hasûn, *Felsefetü'l-fikh*, 260-264.

önemini vurgulayan müellifin içtihat teorisini makâsîd teorisine öncelediği²¹ görülmektedir. İctihat neticesinde ortaya çıkan fıkıh külliyyâtının diğer disiplinlerle ilişkisine değinen müellife göre bu irtibat psikolojik ve sosyal açıdan kaçınılmaz bir zorunluluktur.²² Hukuk dili ile din dilinin iç içe geçtiği bilişsel altyapıyla²³ İslam hukukunun Müslim ve gayr-i müslimleri bağlayıcılık boyutunu da içeren²⁴ fıkha genel bir çerçeve çizmektedir. Bu bağlamda dinî ve dünyevî yönüyle doğrudan ve dolaylı hitap olgusu üzerinde durmaktadır. Müellifin makâsîd ve maslahat gibi kavramlara sadece ilgili olduğu konu başlığı kapsamında değinmesi ise dikkat çekmektedir. “*Hukuk dili*” başlığı altında incelediği dilin menşei, hukuk dilinin din diliyle ilişkisi, hukuk dili ve bilişsel boyutları ve teklif dili gibi hususlardan sonra genel maslahat dilini değerlendirmektedir. Ona göre fikhî operasyonları açıklayıcı teorilerden biri olan genel maslahat teorisinin kendine özgü geliştirdiği dil sayesinde fert, devlet, halk ve diğer milletlerle bilişsel, pratik, yöntemsel ve sosyal alanda maslahat ve mefsedetlere dayalı sağlıklı alış-veriş zemini oluşmuştur. Mustafavî’ye göre makâsîd ve maslahat teorisinin mucidi olan Tûfî ve Şatibî, dışarda karşılığı olmayan dilin bir kısmını icat etme hususuna da öncülük etmiş olabilirler. Esasen söz konusu dilin hala gelişmeye açık olduğu söylenebilir. Müellife göre makâsîdla ilgili asıl sorun daha derin ve yapısalıdır. Zira bazıları, fıkıhın ana dayanağı olan naslarla makâsîdın çelişmesi durumunda “*başvurulacak bir ölçütün olmaması*” gerçeğine dikkat çekmiştir. Buna rağmen içtihat ameliyesinde akla sağladığı açılımdan dolayı makâsîd teorisinin olumlu tarafından söz edilebilir.²⁵ Bu bakımdan sadece makâsîd ve maslahatın felsefi nitelikte anıldığı teâmülün aksine İslam hukuk felsefesi tanımında içtihat ve vasıtaları başta olmak üzere hukukun amaç ve araçlarının tamamına yer veren yaklaşım önemlidir. Mustafavî’ye göre sözü edilen felsefi çaba mevcudu temellendirmek yahut mevcudu açıklamakla sınırlı olmamalıdır. Buna fikhî birikimi dilsel açılardan zenginleştirmek yahut fıkha ait ansiklopediler telif etmek de dahildir. Ona göre İslam hukukuna yönelik felsefi yaklaşım, fıkıhın toplumsal kabul yahut redde dair malumatı raporlamak veya sosyolojik ve psikolojik etkilerini istatistiksel verilerle açıklamakla sınırlı olmadığı gibi İslam hukukunu formel açıdan tasvir ve tanzim olarak değerlendirilebilecek çalışmalar da felsefi yaklaşımın çabası kapsamında değerlendirilen

²¹ Muhammed Mustafavî, *Felsefetü'l-fikh: dirasetün fi'l-üsüsü'l-menheciyye li'l-fikhü'l-İslamî* (Beyrut: Mektebetü Mümin Kureyş, 2008), 52-72.

²² Mustafavî, *Felsefetü'l-fikh*, 90-100.

²³ Mustafavî, *Felsefetü'l-fikh*, 125-130.

²⁴ Mustafavî, *Felsefetü'l-fikh*, 150-160.

²⁵ Mustafavî, *Felsefetü'l-fikh*, 130-134.

hususlar değildir. Buna karşın küreselleşmenin beraberinde getirdiği gelişmelerin sağladığı imkânlardan istifade konusunda yaşanan fikhî tartışmalar İslam hukuk felsefesinin ilgi alanında olmakla birlikte ana konuları arasında değildir. Toplumsal güncel ihtiyaçların ifasına yönelik olarak meşru kılınan içtihadın söz konusu dinamiklerden mahrum bırakılarak sabit, standart ve daha çok geçmişe dönük dijital platformlara mahkûm edilmesi de bu kapsamdadır.²⁶ Mustafavî'nin anlayışında fıkıh felsefesi, hukukun formel yapısını takviye mahiyetindeki katkıları aşan daha ulvî hedeflere hizmet etmelidir. Ona göre genel anlamda hukuk felsefesinin temel konuları arasında değerlendirilebilecek soru ve sorunlar söz konusudur. Bu kapsamında kanunun niteliği, kanuna duyulan ihtiyacın zarurî mi ihtiyarî mi olduğu, beşerî iradeyi sınırlayan hukuk sistemlerinin gerekliliği, kanunların ahlak ve dinle ilişkisi, kanunlarda asıl olan birey mi yoksa toplum mu olduğu konusunda ayrışan liberalizmin, komünizm ve sosyalizm gibi sistemlerin geliştirdikleri teoriler, kanunların bağlayıcılığı ve meşruiyet kaynağı, adalet ilkesinin mahiyeti, tesisi ve imkânı, bağlayıcılığı ve uygulayıcıları ile ilgili esaslar fıkıh felsefesinin önemli konuları arasındadır.²⁷ Şüphesiz bu tür soruları çoğaltmak mümkündür. Fıkıh felsefesinin çerçevesi sadece makâsîd ve maslahat teorisiyle sınırlı tutulması durumunda yukarıda sadece bir kısmına yer verilen soru ve sorunları ilgilendiren hususların büyük bir kısmı fıkıh yahut fıkıh usulü kapsamında kalmaya devam edecektir. Fıkıh ve fıkıh usulünün söz konusu sorun ve çözüm yollarına ilgi duyması ise özel ilgi alanından uzaklaşmasıyla neticeleneceği açıktır. Dolayısıyla hukukun kaynağı ve amacı geleneksel hukuk felsefesinin temel sorunları olup araştırma sahası ontoloji (hukukun mahiyeti), epistemoloji (hukuk bilgisi elde etme yolları, akıl yürütme) ve aksiyoloji (hukukun amacı ve hukuk-ahlak ilişkisi)²⁸ şeklinde özetlenebilir.

Doküman inceleme, araştırma ve mukayese yöntemiyle ortaya çıkan çalışmamızda fıkıh/İslam hukuk felsefesinin mahiyet ve muhtevasının belirlenmesine dair ortaya çıkan temel iki görüşe değinilmektedir. İslam hukuk felsefesini makâsîdla "özdeşleştirme" yahut makâsîdla "sınırlama" eğiliminin fıkıh felsefesini yansıtmaktan uzak ve eksik bir yaklaşım olduğu yönündeki düşüncemizi pekiştirmesi açısından "*Felsefetü'l-fikh*" isimli eserde yer verilen önemli ve orijinal fikirler değerlendirilecektir. Zira İslam hukuk felsefesini sadece makâsîdla sınırlandırmanın makul gerekçelere dayanmadığı, eserini incelediğimiz müellifin

²⁶ Deniz, Abdulbaki. "Nasların Evrenselliği Işığında Tarihsellik Paradoksu ile Te'vil İmkânı", *Tevilat* 3/2 (2022), 315-337.

²⁷ Mustafavî, *Felsefetü'l-fikh*, 165 vd.

²⁸ A. Cüneyd Köksal, *Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi* (İstanbul: İsam Yayınları, 2008),188.

bakış açısının mutlak felsefenin düşünsel esaslarıyla İslam hukukunun araç ve amaçlarına daha yakın olduğu söylenebilir. Bu bağlamda makâsîd ve maslahatın literatürdeki yeri ile felsefeye evrilme sürecine değindikten sonra araştırmaya konu olan eserin genel yaklaşımına yer vereceğiz.

1. Muhammed Mustafavî ve Eserleri

1.1. Muhammed Mustafavî'nin Kimliği

Muhammed Mustafavî'nin biyografisi hakkında fazla bilgi sahibi değiliz. Aşağıda değindiğimiz bazı eserlerinde doğrudan hayat hikayesine yer verilmemekle birlikte Beyrut'ta bazı üniversitelerde ders ve konferans veren muasır bir ilim adamı/akademisyen olduğu anlaşılmaktadır. Fıkıh/İslam hukuku başta olmak üzere farklı dinî disiplinlerde birçok telifi vardır. Söz konusu eserlerden İslam hukukuyla ilgili olanlardan tespit edebildiklerimize değineceğiz.

1.2. Fıkıh/İslam Hukukuyla İlgili Eserleri

1.2.1. *Nazariyâtü'l-hükmi ve'd-devle*

Devlet olgusu, siyasî yapılanma, devlet fıkıhı, fıkıh tarihi, siyasî ve sosyal yapılanmalar gibi konuları işleyen 322 sayfalık bir eserdir. Mukaddimesinde belirtildiği üzere 2000-2001 yılları arasında Lübnan'da muhtelif üniversitelerle verdiği konferanslardan müteşekkildir.²⁹

1.2.2. *el-İctihâdü'l-mu'âsir*

İki cilt olan kitapta müellif, içtihadı geniş bir değerlendirmeye tabi tutmuş, ilke ve kurallarına değinmiştir. Eserde günümüzde içtihadın imkânı, gerekliliği ve mânileri detaylı bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.³⁰

1.2.3. *el-Uşûlu'l-âmmе li nizâmi't-teşrî; dirase mukarine beyne'l-İslam ve'l-kânûni'l-vaz'î*

İslam'da genel yaşamaya dair ilkeler ile beşerî sistemlerin eseri olan kanunların karşılaştırıldığı mukayeseli bir hukuk çalışması olup 200 sayfadan müteşekkildir.³¹

²⁹ Muhammed Mustafavî, *Nazariyâtü'l-hükmi ve'd-devle; dirase mukarine beyne'l-fikhi'l-İslamî ve'l-kânûni'd-düstûr'l-vaz'î* (Beyrut: Merkezü'l-Hadâre li Tenmiyeti'l-Fikri'l-İslamî, 1423/2002), 8.

³⁰ Muhammed Mustafavî, *el-İctihâdü'l-mu'âsir; mabâdiuhu, davâbituhu, icraâtuhu, ta'kidâtuhu* (London: Kutub Publishing, 2023), 11.

³¹ Muhammed Mustafavî, *el-Uşûlu'l-âmmе li nizâmi't-teşrî; dirase mukarine beyne'l-İslam ve'l-kânûni'l-vaz'î* (Beyrut: Mektebetü Mümin Kureyş, 2008), 12.

1.2.4. *el-Fıkhu'l-İslamî; buhûs fî macâlâti't-tecdîd ve't-tatvîr*

Eserde İslam aleminin mahkûm olduğu “*taklit hastalığının*” âlimleri gerçek içtihat anlayışından uzaklaştırdığı kabulünden hareketle içtihadı canlı kılacak yol ve yöntemler üzerinde durulmaktadır. Modernizmin gerektirdiği fıkıh düşüncesinin gelişmesi ve güncellenmesi bağlamında ortaya çıkan tecdit fikrinin esaslarına değinilen kitap 390 sayfadır.³²

1.2.5. *Felsefetü'l-fıkh*

Konumuzun esasını teşkil eden eser 208 sayfa olup fıkıh felsefesini oluşturan kavramların tanımıyla başlamaktadır. Fıkıh usulünün tanımı ve sorunlarıyla devam eden çalışma fıkıh felsefesi ile usul arasındaki ilişkiye değinmektedir. İctihat teorisinin epistemolojik ilkelerini mantıkî bir bütünlük içinde değerlendirdikten sonra fıkhın beşerî ve sosyal ilimlerle ilişkisine temas edilmektedir. Fıkıh/hukuk dilinin din dili ile olan ilişkisine temas edildikten sonra fıkhın alanı ve çerçevesi ile bağlayıcılığını tesis eden teoriler ve amiller üzerinde durulmaktadır.³³ Fıkıh felsefesinin mahiyeti ve muhtevasının belirlenmesi bağlamında eserin özel bir yer işgal ettiğini söylemek mümkündür. Zira fıkıh felsefesiyle makâsîd arasında telâzüm (birinin diğerini gerektirmesi) ilişkisinin kurulduğu bir ortamda makâsîd ve maslahatı da içeren daha şümulü bir yaklaşımı temellendirmek bundan sonraki akademik çalışmalara da olumlu etki edecek dinamikler barındırmaktadır. Bu bakımdan fıkhın muhtaç olduğu genel felsefi altyapının temellendirilmesi önemli bir husustur. Söz konusu esere ilgili yerlerde temas edilecektir.

İslam hukuk felsefesinin ilişkilendirildiği makâsîd ve maslahatın literatürdeki yerinin bilinmesi konunun anlaşılması açısından önemli dinamikler içermektedir.

2. Makâsîd ve Maslahatın Literatürdeki Yeri

Son zamanlarda İslam hukuku başta olmak üzere dinî disiplinlerle ilgili İslam ülkelerinde ortaya çıkan akademik çalışmalarda makâsîd ve maslahata olan ilginin arttığı söylenebilir. Ancak makâsîd söyleminin iki konuda somutlaştığını söylemek mümkündür: Seküler/laik düşünürlerin makâsîd söylemi ile kendilerini klasik makâsîd söyleminin devamı mahiyetinde gören düşünürlerin söylemi. İkinci söylem düşünürleri kapsamında Tahir b. Aşûr (öl. 1973) ve Alvânî (öl. 2016) gibi şahsiyetlerin fikirleri dikkat çekmektedir. Bunlar aynı

³² Muhammed Mustafavî, *el-Fıkhu'l-İslamî; buhûs fî macâlâti't-tecdîd ve't-tatvîr* (London: Kutub Publishing, 2022),18.

³³ Mustafavî, *Felsefetü'l-fıkh*, 6.

zamanda makâsîd söyleminin tecdide tabi tutulması gerektiğini ifade etmişlerdir.³⁴ Genel olarak “normların konulma gayelerini araştıran disiplin”³⁵ anlamındaki hukuk felsefesi İslam hukukunda hikmet, manâ ve illet gibi kavramlarla belirtilmektedir.³⁶ İslam hukuk felsefesinde makâsîdu’ş-şer’den, şer’î hükümlerin kendileri sebebiyle sevk edildiği genel ve özel maslahatlar kastedilmektedir. Maslahat ise insanlar için bir yararın elde edilmesi/arttırılması veya bir zararın giderilmesi/azaltılmasıdır. Buna dünyevi maslahatlar gibi uhrevî maslahatlar da dâhildir.³⁷ Makâsîd kavramının literatüre kazanılmasında, tanımlanmasında ve taksiminde Cüveynî (öl. 478/1085)³⁸ ile Gazzâlî’nin (öl. 505/1111)³⁹ özel bir yer işgal ettiklerini söylemek mümkündür. İnsanların yaşamsal önceliklerini beş kategoride değerlendiren Cüveynî’nin, söz konusu tasnifi “akılla kavranıp kavranmama”, başka bir ifadeyle “kıyasa konu olup olmama” bağlamında ele aldığı⁴⁰ anlaşılmaktadır. Söz konusu öncelikleri, -aklen kavranılması mümkün olmayanları dışarda bırakarak- yeni bir tasnife tabi kılan Gazzâlî’ye göre maslahatlar, zarûrî (yaşamsal zorunlu ihtiyaçlar), hâcî (yaşamda kolaylık sağlayan ihtiyaçlar) ve tahsinî (zarûrî ve hâcîleri tamamlayıcı mahiyetteki ihtiyaçlar) olmak üzere toplam üç kategoride değerlendirilmiştir. Gazzâlî, zarûrî maslahatlar kapsamında dinin, canın, aklın, neslin ve malın korunmasının önemine dikkat çekerek “sözü edilen beş temel ilkenin korunmasını içeren her şey maslahat olduğu gibi onları ortadan kaldıran her şey de mefşedettir”⁴¹ demektedir. Gazzâlî’den sonra İzz b. Abdisselam (öl. 660/1262), makâsîdın temelini oluşturan maslahat teorisini müstakil bir eserde değerlendirmiştir. Kur’an’da geçen hükümlerin doğrudan veya dolaylı biçimde “masâlihi sağlama” ve “mafâsidi uzaklaştırma” üzerinde yoğunlaştığını belirten İbn Abdisselam, şeriatin maksatlarını kavrayan kimsenin bütün emirlerin kulların maslahatını temine dair olduğunu kolayca göreceğini ifade etmektedir.⁴² Maslahat ve makâsîd konusunda başta Cüveynî olmak üzere kendisinden önceki usulcülerin yolundan giden Şihâbuddin el-Karâfi’ye (öl. 684/1285) göre

³⁴ Merâkibî, Akışkan Bir İslam Hukukuna Doğru, 306.

³⁵ Yasemin Işıқтаç, *Hukuk Felsefesi* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 2006), 15.

³⁶ Abdurrahman Haçkalı, *Şâtibî’de Makâsîd ve Fıkıh Usulü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010), 55.

³⁷ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Şifâu’l-ğalîl fi beyâni’ş-şebehi ve’l-mahîl ve mesâliki’t-ta’lîl*, thk. Hamed el-Kubeyî (Bağdat: Mektebetü’l-İrşâd, 1390), 160.

³⁸ Ebû’l-Maâli Abdülmelik b. Abdullah el-Cüveynî, *el-Burhan fi usûli’l-fıkıh*, thk. Salah b. Muhammed b. Uvayda (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1418), 295.

³⁹ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Müstaşfâ*, thk. Muhammed Abdüsselam Abdüşşâfi (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1413), 2/481; Gazzâlî, *Şifâu’l-ğalîl*, 154.

⁴⁰ Cüveynî, *el-Burhan*, 2/30, 40, 170.

⁴¹ Gazzâlî, *el-Müstaşfâ*, 1/287.

⁴² Ebû Muhammed İzzüddîn b. Abdisselâm Abdülazîz b. Ebi’l-Kâsım es-Sülemî ed-Dımaşkî. *Kavâ’idü’l-aşkâm fi meşâlihi’l-enâm (el-Kavâ’idü’l-kübrâ)* (Kahire: Mektebü’l-Külliyâti’l-Ezheriyye, 1414), 313 vd.

şer'î emirler maslahata, nehiyeler de mefsedete tabidir. Karâfî, maslahatları şer'in itibar edip etmemesine göre "muteber", "mülgâ" ve "mürsel" şeklinde üçlü tasnife tabi tutmakta, maslahat-ı mürselenin bütün mezheplerce dikkate alındığını belirtmektedir.⁴³ Ona özgü "maslahat-ı ulyâ" anlayışına göre hükümler değişen zaman ve mekân şartlarına göre değişebilir niteliktedir.⁴⁴ İzz b. Abdisselam'dan etkilenen et-Tûfî'nin (öl. 716/1316) geliştirdiği maslahat teorisi ise kendi asrını aşan bir etkiye sahip olmuştur. Maslahatı "menfaatin celbi ve mefsedetini def'i (جَلْبُ نَفْعٍ أَوْ دَفْعُ ضَرِّ)"⁴⁵ şeklinde tanımlayan Tûfî'ye göre maslahatları "muteber", "mülga" ve "mürsele" gibi kısımlara ayırmaya gerek yoktur. Zira şâri', mutlak manâda maslahata itibar etmiş ve "nasların maslahatla tahsis edilebileceğini" beyan etmiştir. Ona göre ihtilafı deliller kapsamında değerlendirilen istislah, "mürsele (hakkında nas olmayan serbest bırakılmış) maslahatları dikkate almak"tır.⁴⁶ İbrahim eş-Şatibî de *el-Muvafâkât* isimli kitabının üçüncü bölümünü makâsîda ayırarak kapsamlı bir şekilde değerlendirmeye tabi tutmuştur. Şatibî'de maslahat ölçüsü beşerî düzeydeki menfaat ve mefsedetler değildir. Zira bu bakış açısına göre maslahat ve mefsedetler rölâtif olup kişi, zaman ve zemine göre değişken niteliktedir. Bundan dolayı maslahatta yarar ilkesi "şer'î izin" kapsamında olmasıyla belirlenirken zarar da "şer'in yasakları" kapsamında olmasıdır. Bunlar da şâri'in hitabından anlaşılmaktadır.⁴⁷ Câbirî'ye (öl. 2010) göre Şatibî'nin makâsîd vurgusu, beyan kavramına ciddi bir epistemolojik dönüşüm yaşatmakla birlikte onun gelenekten koptuğu anlamına gelmemektedir.⁴⁸ Bu açıdan "makâsîdın, hem seküler bir çözümden kaçınma hem de nassın dışına çıkmanın aracı olarak kullanıldığı"⁴⁹ yönündeki oryantalist yaklaşım gerçeği yansıtmaktan uzaktır. Zira Şatibî ile başlayan yeni makâsîd söyleminde "şer'in genel amaçları" ve "nasların ruhu" gibi ifadeler önemli yer tutmaktadır. İbn Aşûr'un makâsîdı, "hukuk normlarının tesisinde şâri tarafından dikkate alınan hikmetlerdir"⁵⁰ şeklinde tanımlamış olması da söz konusu gerçeğe işaret etmektedir. Sözü edilen hikmetler "kulun maslahatları" şeklinde değerlendirilen dünya ve ahiret hayatında insanın mutlu olmasına yardımcı olacak "yararın sağlanması" ve ondan "her türlü zarar ve mefsedetini uzaklaştırılması" esasına dayanmaktadır.

⁴³ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısrî el-Karâfî, *Şerhu tankihi'l-fusûl*, thk. Tahâ Abdurrauf Sa'd (y.y. Şeriketü't-tibaa'l-Fenniyye'l-Müttehide, 1393), 395-445.

⁴⁴ H. Yunus Apaydın, "Karâfî", TDV. İslam Ansiklopedisi (İstanbul: 2001), 24/395.

⁴⁵ Ebû'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd et-Tûfî el-Hanbelî, *Şerhu muhtasari'r-ravza*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1407), 3/204.

⁴⁶ Tûfî, *Şerhu muhtasari'r-ravza*, 3/204, 216.

⁴⁷ Şatibî, *el-Muvafâkât*, 2/350.

⁴⁸ Muhammed Âbid Câbirî, *Bunyetu'l-akli'l-Arabî* (Beyrut: Merakizu Dirasâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2009), 546.

⁴⁹ Wael Hallaq, "Maqâşid and the Challenges of Modernity." *Al-jâmi'ah*, 49 (1): 1-32, 2011, 9 vd.

⁵⁰ İbn Aşûr, *Makâsîd*, 190.

2. İslam Hukuk Felsefesinin Mahiyeti, Kapsamı ve Amacı

Grekçe'de "*fila* (sevgi)" ve "*sofia* (hikmet)" kelimelerinden oluşan felsefeyi lügavî açıdan "*hikmet sevgisi*"⁵¹ şeklinde tanımlamak mümkündür. Ancak felsefenin daha çok bilgi odaklı olduğu, dinin ise daha çok inanç esasına dayandığı bilinmektedir. Varlığa dair dinî açıklamaların insanı tatmin etmemesi neticesinde kendi aklını devreye almasıyla felsefi birikimin olduğu yönündeki tezler⁵² rağmen bilgi ile imanın birbirlerine tezat teşkil etmediği, hatta aralarında birbirlerini tamamlayıcı mahiyette sıkı bir ilişki olduğu söylenebilir. Bu açıdan belli bir dinin genel mefkuresine mebni hukukî normların meşruiyet ve geçerliliğini felsefi değerine bağlamak mümkündür. Dolayısıyla hukukî normların "*olana*" göre değil olması gereken "*ideale*" göre belirlenmesi⁵³ felsefi çabanın en önemli unsurunu teşkil etmektedir. Dolayısıyla hukuk felsefesi, hukukun kaynağı ve sorunları, hukuk kurallarının oluşum ve gelişiminde etkili olan toplumsal faktörleri ve hukukla toplum arasındaki ilişkileri inceler. Bundan dolayı beşerî ilimlerde olduğu gibi felsefe ile din bilimlerinden herhangi birinin mürekkep bir kelime oluşturması mümkün olup bu terkinin geçmişi epey eskiye dayanmaktadır.⁵⁴ Tarih felsefesi, tarihin "*cebrî bir kanunun neticesi mi*" yoksa "*insanların ihtiyari ve iradi eylemlerinin neticesinde mi oluştuğu*" yönündeki görüşleri araştırırken⁵⁵ din felsefesi "*insan hayatında dinin yerini*" incelemektedir. "*İslam hukuk felsefesi*" fıkıh/hukuk alanında kullanılan yeni bir tabir olduğundan diğer mürekkep tabirlerde olduğu gibi tanımında her iki unsurun dikkate alınması gerekmektedir. Bu bağlamda hukuk felsefesi, hukuk tesisinde gözetilen ilkeler ve dikkate alınan gayelerdir.⁵⁶ Bu malumat ışığında İslam hukuk felsefesi "*şâri'in ahkâmı vazederken gözettiği maslahat ve gayeleri araştıran disiplin*" şeklinde tanımlanabilir. Şüphesiz bu tanım İslam hukuk felsefesinin ilişkili olduğu makâsîd teorisinden bağımsız değildir. Makâsîd ve maslahatta mükellefin fayda ve çıkarı gözetilmekte, aleyhine ve zararına olan her şeyin ondan uzaklaştırılması hedeflenmektedir. Bu manâ bazen "*hikmetü's-şeria*" ve "*makâsîdu's-şeria*" lafzıyla karşılanırken modern çalışmalarda "*felsefetü's-şeria*" yahut "*felsefetü'l-fikh*" gibi tabirlerle ifade edilmektedir. Son ifadeyi tercih eden Muhammed Mustafavî, felsefetü'l-fikhî "*fikhî problemleri teorik ve analitik*

⁵¹ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1994), 12; Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş* (Ankara: Vadi Yayınları, 1996), 16.

⁵² Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 12.

⁵³ Tarık Özbilgen, *Eleştirel Hukuk Başlangıcı Dersleri* (İstanbul: Sulhi Garan Matbaası, 1976), 302; Vecdi Aral, *Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 1992), 91.

⁵⁴ Arslan, *Felsefeye Giriş*, 20 vd.

⁵⁵ Mustafavî, *Felsefetü'l-fikh*, 11.

⁵⁶ Niyazi Öktem, *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Dersleri* (İstanbul: Der Yayınevi, 1985), 5.

açıdan inceleyen, istinbât ameliyesine etki eden amillerle muhtelif disiplinlerin rolünü tarihi bir bakış açısıyla açıklayan epistemolojik ve bilişsel alan"⁵⁷ şeklinde tanımlamaktadır. Buna göre fıkıh felsefesi fıkıh usulünden ayrı bir disiplindir. Zira fıkıh usulünde temel kaynaklardan ahkâmın istinbâtına dair yol ve yöntemlerine yoğunlaşma söz konusudur. Fıkıh felsefesinde ise fıkıhın hedef ve yöntemlerini analiz ederek fıkıh ilminin dayandığı ilke ve araçları daha iyi bir noktaya çıkarma çabası söz konusudur. Bunun fıkıhın öznesi olan fakih yahut müçtehidini ilgilendiren siyasi, sosyal, kültürel ve coğrafi gibi çevresel koşulları da kapsadığı açıktır.

İslam hukuk felsefesinin amaç ve özelliklerinin tespiti kendisine en yakın ilmî disiplin olan fıkıh usulüyle karıştırılmaması için kaçınılmazdır. Risalet sürecinden sonra bir zorunluluk olarak ortaya çıkan fıkıh usulü, şer'î ahkâmın istinbâtına dair yol ve yöntemleri hedeflerken fıkıh felsefesi, istinbât olgusunu değişik açılardan izah etmeye çalışmaktadır.⁵⁸ Bu açıdan hukuk felsefesi, fikhî istinbât sürecini dışardan bağımsız bir bakış açısıyla değerlendirdiğinden hukuk felsefesinin eleştirel yönünden söz edilebilir. Dolayısıyla zaman zaman karıştırılan iki disiplin arasındaki farkın yakından incelenmesi gerekmektedir.

3. İslam Hukuk Felsefesinin Klasik Fıkıh Usulünden Farkı

Fıkıh usulü, Hz. Peygamber'in vefatından sonra baş gösteren dinî ve sosyal sorunlara çözüm bulma ihtiyacına binaen ortaya çıkan ve zamanla sistemli hâle getirilen ilmî bir disiplindir. Fıkıh usulünün konusu Kur'an, Sünnet, icmâ ve kıyas olarak sıralanan ana delillerden mükelleflere dair ahkâm istinbâtıdır.⁵⁹ Tanımdan anlaşıldığı gibi beşerî çabanın belirgin olduğu fıkıh usulünün doğma, gelişme ve olgunlaşma evreleri vardır. Hayatın ayrılmaz bir parçası olan bütün beşerî ilimler gibi fıkıh usulü disiplini de insanların fikhî-güncel sorunlarına çözüm bulmaya yarayacak metot ve yöntemleri tespit etmektedir. Bu da içtihat müessesinin aktif olmasını iktiza etmektedir. Aksi hâlde hem içtihat hem de fıkıh usulü canlılıklarını yitirmek zorunda kalacaklardır. Buna göre usulcü, gelişme ve değişme yönü belirgin olan insanoğlunun değişken nitelikteki sorunlarına çözüm bulması beklenen fukahânın işini kolaylaştıracak istinbât metotlarına yoğunlaşmaktadır. Dolayısıyla fikhî süreçlerde usulcü ve müçtehit arasında ayrılmaz bir birliktelik ve sıkı bir ilişki söz konusudur. Fıkıh ve usulünün gelişmesini, yeni ufuklar edinmesini ve muhtemel sorunların

⁵⁷ Mustafavî, *Felsefetü'l-fikh*, 11.

⁵⁸ Mustafavî, *Felsefetü'l-fikh*, 16.

⁵⁹ Ebû Abdillâh Bedrüdî Muhammed b. Abdillâh b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît fi usûli'l-fikh* (Dâru'l-Kütübî, 1414), 1/39.

halline dair yol ve yöntemleri araştıran ilim dalı ise İslam hukuk felsefesidir. Bu açıdan İslam hukuk felsefesi fıkıh ve fıkıh usulüne göre daha kapsamlı bir çerçeveye sahiptir. Fıkıh usulünün canlı kalmasını sağlayan en önemli unsur olan içtihadın alt yapısını oluşturan mantık ilkeleri söz konusu felsefi yapıdan bağımsız değildir. Gazzâlî'nin *el-Müstasfâ*'nın mukaddimesinde temas ettiği ve “*ilmin güvenilirlik ölçüsü*” olarak değerlendirdiği mantık ilkeleri⁶⁰ mutlak manada felsefenin en önemli unsurlarını teşkil etmektedir. Fıkıh ve fıkıh usulünü yakından ilgilendiren içtihat nazariyesi aynı zamanda fıkıh felsefesinin de en önemli konularından birdir.

4. Fıkıh Usulünde İctihat Nazariyesi

Fıkıh usulünde makâsîd teorisi içtihat olgusuyla doğrudan ilişkilidir. Usul eserlerinde müçtehide dair sıralanan şartlar bağlamında “*şer'in makâsîd ve hedeflerini bilme*”⁶¹ hususu sürekli vurgulanmaktadır. Mustafavî'ye göre içtihat, toplumun gündelik hayatında sürekli dinî ve içtimaî bir ihtiyaç olan fıkha hayat veren usulün en önemli unsurlarından biridir.⁶² Bu husus, nasların anlaşılmasına olumlu katkı sağladığı gibi güncel fikhî sorunların analiz ve çözümlenmesi sürecine de yardımcı olmaktadır. Şafî'nin (öl. 204/820) temas ettiği Kur'an ve Sünnet bilgisi, icmâ ve ihtilaf noktaları, Arapça bilgisi ve selim akıl gibi şartlar içtihat ameliyesini hangi oranda etkilediği konusunda ortaya çıkan tartışmalar devam ederken dördüncü asırda Bakillânî'nin (öl. 403/1013) ilave ettiği “*kalam ilminde derinleşme*” ile “*fıkıh usulü bilgisi*”⁶³ gibi yeni şartların içtihadı daha anlamlı hâle getirdiği hususunda şüphe yoktur. Beşinci asırda Gazzâlî'nin vurguladığı “*rivayet bilgisi*” ile “*delilleri kullanma becerisi*”nden sonra Şatibî, “*makâsîd*” altyapısını müçtehidin en önemli niteliği olarak temellendirmiştir. Ona göre istinbât (kaynaklardan ilgili delillerle hüküm çıkarma) faaliyetinin en önemli unsuru Arapça bilgisi yanında şeriâtın gaye ve maksatlarını derinlemesine bilmektir.⁶⁴ Hatta Şatibî içtihat şartlarını iki niteliğe hasretmiştir: Tam anlamıyla şeriâtın maksat ve gayelerini bilmek ve söz konusu bilgisini istinbât faaliyetinde değerlendirebilme becerisi.⁶⁵ Şatibî'nin makâsîd ağırlıklı yöntemini takip eden İbn Aşûr, müçtehidin analize tabi tuttuğu lafzi kaidelerin büyük oranda fıkıh usulü ilminde

⁶⁰ Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1/10.

⁶¹ Cüveynî, *el-Burhan*, 2/874; Şatibî, *el-Muvafakât*, 3/175.

⁶² Mustafavî, *Felsefetü'l-fıkh*, 51.

⁶³ Kâdî Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib el-Bakillânî, *et-Takrib ve'l-İrşâd*, thk. Abdulhamîd b. Ali Ebû Züneyd (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1418), 1/314.

⁶⁴ Şatibî, *el-Muvafakâti* 1/6,15.

⁶⁵ Şatibî, *el-Muvafakâti*, 5/46.

değerlendirildiğini, yürüttüğü istidlâlin (aklî çıkarım) teâruz ve çelişkiden uzaklığından emin olduktan sonra illet vasıtasıyla kapsamını genişletebileceğini, bunun da şer'in külli kaideleri çerçevesinde gerçekleşmesi gerektiğini vurgulamaktadır.⁶⁶ Bu noktada Mustafavî'nin vurguladığı ve önerdiği içtihat nazariyesinin fonksiyonu önem kazanmaktadır. “*Teklifi hükümleri bilme (fıkhü't-teklif) teorisi*” akla gelen ilk fonksiyon olup bunun mükellefi ilgilendiren emir ve yasakların istinbâtıyla sınırlı olduğu açıktır. Mustafavî'ye göre bu durumda muamelât ile ibadât arasında belirgin bir fark olmayacağı gibi makâsîd ve maslahat unsuru da işlevselliğini yitirmiş olacaktır. Zira ahkâmın makâsîda mebni olması ile mükellefin maslahatına göre ahkâmın tesisi aynı şeyler değildir. Makâsîd ve maslahata dayalı ahkâm mükellef açısından olumlu ve iyiye pratik maslahatlarla ahkâmın değişime tabi tutulmasına gerek duyulmayacaktır. Bu yaklaşım aynı zamanda geleneksel manâda içtihadın alanını sınırlayan problemlerin kaynağını teşkil etmesi açısından dikkat çekicidir. Buna karşın “*maslahata dayalı fıkıh (fıkhü'l-masâlih) teorisi*” özellikle muamelât konusunda pratik ve somut maslahatlardan yola çıkarak ahkâm oluşturmaya dayalı bir düşünceye mebni olduğundan içtihadın temel ilkelerini de değiştirecek kuvvettedir. Bu durumda tasarruflarda aklî boyut etkin olacak, nakil ise genel ilkeleri vazedecektir. Böyle bir ortamda içtihadın daha fonksiyonel ve her türlü gelişmeye hazırlıklı olacağı açıktır.⁶⁷ Mustafavî'nin içtihadın fonksiyonları bağlamında tartıştığı iki temel teoriden ikincisi olan “*maslahata dayalı fıkıh teorisini*” savunduğu ve bu düşüncenin bir uzantısı olarak fıkıh felsefesinde içtihat nazariyesini makâsîda öncelediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Mustafavî'nin aynı oranda müçtehide de aktif bir rol biçtiği açıktır. Neticede içtihat ve müçtehide hangi işlev yüklenirse yüklensin mükellefe dair teklifi hükümleri ortaya koyma çabası dışında ana bir hedef söz konusu edilmemektedir. Bu açıdan Mustafavî'nin anlayışında tanzim ve teşkilinde müçtehidin çaba ve gayretinin bariz olarak hissedildiği İslam hukukunun diğer beşerî ilimlerle ilişkisi önemli bir yer tutmaktadır.

5. İslam Hukukunun Beşerî İlimlerle İlişkisi

Hukuk felsefesinde amaç genelde hukuk düzeninin, özelde ise hukuk normlarının yenilenmesi ve onlar yoluyla korunması gereken değerleri temsil etmektedir. Takip edilen yöntem ise aksiyolojiktir. Yani benimsenen ahlaki yahut ideolojik ilkeler ışığında “*olması gerekenin tespit edilmesi*” faaliyetidir. Norm amaç ilişkisi bağlamında yapılan çalışmalarda

⁶⁶ İbn Aşûr, *İslam Hukuk Felsefesi*, 46.

⁶⁷ Mustafavî, *Felsefetü'l-fıkh*, 52-60.

olması gereken amaçlardan hukuka değil mevcut hukuktan amaçlara gidilmektedir.⁶⁸ Mevcut hukuktan amaçlara yönelik çalışmalar bilim olarak ele alınırken idealizm mihverli araştırmalar felsefe olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda hukuk-norm ilişkisinin daha çok illet ve ta'lil gibi kavramların anlam boyutlarına dayandığı söylenebilir. Zira ta'lilde mevcut ahkâmın gerekçesinden yola çıkılarak kapsam genişletilmekte yahut daraltılmaktadır. İslam hukukunun esas konusunu insan teşkil ettiğinden insanla ilgili bütün ilimler İslam hukuk felsefesinin ilgi alanındadır. Dolayısıyla nasların anlaşılması ve yorumlanmasında insan unsurunun merkezde olması gerekmektedir. Bu noktada İslam hukuk felsefesi tarih, kültür ve medeniyet yolculuğunda insana yardımcı olabilecek bütün disiplinlerle doğrudan yahut dolaylı olarak ilgilidir. Esasen içtihat ve istinbât faaliyetinin odağında da insan unsuru vardır. “İyilik ve kötülüğün (*husn-kubh*) akılla bilinip bilinemeyeceği” tartışmasında zikri geçen akıl insanı özne kıldığı gibi illetin bâis (sevkedici), muarrif (tanımlayıcı) yahut müessir (bağlılık ilişkisi) niteliği konusunda ortaya çıkan ihtilaflar⁶⁹ da insanın maslahatları çevresindedir. Mustafavî'ye göre bu kapsamda İslam hukuk felsefesinin sosyal ve beşerî bilimlerden tarih, arkeoloji, antropoloji, psikoloji, felsefe ve mantıkla yakın ilişkili olması gayet doğaldır.⁷⁰ Fıkıh usulü disiplini de esasen fukahâ arasında cereyan eden ihtilafları belli bazı ilkelere bağlayarak içtihat faaliyetinin sınırlarını çizmek üzere ortaya çıkmıştır. Zamanla fıkıhın mantığı ve yöntem bilgisine evrilen bu ilim “*asılların aslı*” ve “*bütün ilimlerin kaidesi*” hâline gelmiştir.⁷¹ Aynı yaklaşım tefsir gibi diğer Kur'an ilimleri ile hadis ve sünnet ilimleri için de geçerlidir. İslam hukukunun kendine özgü olarak kullandığı dil unsuru İslam hukuk felsefesinin yakından ilgilendiği konulardan birini teşkil etmektedir.

5.1. Mustafavî'ye Göre İslam Hukuku ve Dil İlişkisi

Dilin oluşması ve gelişmesiyle ilgili sorunlar dilsel alanı aşan nitelikte olup antropolojik, felsefi ve dinî bir boyut taşımaktadır. Dilin köken itibariyle tevkifi mi yahut istilahî mi olduğu hususunda temel iki görüşten söz edilebilir. Câhız (öl. 255/869), Ebû'l-Hasan el-Eşarî (öl. 324/935), Ebû Ali el-Fârisî (öl. 377/987) ve İbn Hazm el-Endelusî (öl. 457/1064) gibi dilin aşkınlığını savunanlar dilin köken itibariyle tevkifî olduğunu temellendirmeye çalışmışlardır. Dilin insanlar arasındaki ilişki neticesinde ortaya çıktığını ve süreçte insanların belli kelimeler üzerinde antlaşma sağladıklarını (istilah) ileri süren

⁶⁸ Talip Türcan, *İslam Hukuk Biliminde Norm-Amaç ilişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009), 10.

⁶⁹ H. Yunus Apaydın, *İslam Hukuk Usulü* (Ankara: Bilay Yayınları, 2017), 104.

⁷⁰ Mustafavî, *Felsefetü'l-fikh*, 95.

⁷¹ Mustafavî, *Felsefetü'l-fikh*, 98.

görüşün savunucuları arasında ise Aristo (m.ö. 384-322), Farâbî (öl. 339/950) ve Mutezile mezhebi vardır. Cüveynî, ileri sürülen her iki görüşün aklen mümkün olduğunu belirtirken⁷² mahlukât içinde en değerli varlık olan insanın Allah'ı bilme çabasının en büyük vasıtasının akıl olduğunu belirten Amidî (öl. 631/1233) aklın amacına ulaşması için nazari öncüllere ihtiyaç duyduğunu, nazari öncüllerin en büyük vasıtasının da dilde somutlaştığını beyan etmektedir. Ona göre dil, insanların zihinlerindeki anlamları karşısındakilere bir takım işaret ve göstergelerle aktarma ihtiyacına binaen ortaya çıkmıştır. Söz konusu işaret ve semboller zamanla istikrar kazanarak genel bir uzlaşya zemin hazırlamıştır.⁷³ Bunların yanında dillerin doğuş ve gelişimiyle farklı nazariyeler söz konusudur. Neticede ortaya atılan bütün nazariyeler dilin insanlar arasındaki iletişimi kolaylaştırdığı konusunda hemfikirdir. Dil-düşünce ve din-bilgi arasında bulunan sıkı ilişkiden dolayı dil insana hizmet eden bir vesile, insanın içindeki iradeyi ortaya çıkarmaya yarayan bir araçtır. İnsanoğluna hizmet etmek ve hayatını kolaylaştırmak için var olan diller farklı disiplinlerle bütünleşerek her disiplinin kendine özgü bir dil yapısının oluşmasını sağlamışlardır. Bu bağlamda fıkıh/hukuk dili, felsefe dili ve edebiyat dili gibi dil grupları oluşmuştur. Düşünce dile incelik, genişlik ve hayat verme potansiyeline sahip olduğu gibi dil de düşünceye daha fazla canlılık ve iletişim kurma yolları vermektedir.⁷⁴ Bu bağlamda dinî ilke ve prensipleri tespit ve tayinle özdeşleşen “*din dili*” tabirinin yaygın bir kullanım olduğu bilinen bir gerçektir. Fıkıh/hukuk dilinin zaman ve zemine bağlı olarak muhtelif örflerde kullanımı ile geçirdiği filolojik ve semantik evreler fıkıh felsefesinin ilgi alanında önemli bir yer işgal etmektedir. Bu olgunun sosyoloji ilmiyle yakından ilişkili olduğu açıktır.

5.2. Mustafavî'ye Göre İslam Hukuku Sosyoloji İlişkisi

Sosyoloji ve sosyal psikoloji İslam hukuk felsefesinin ilgili olduğu ve yakından ilgilendiği disiplinlerdendir. Esasen fıkıh, mükellefe dair bireysel hükümler yanında sosyal hayatla ilgili düzenlemeler de içerdiğinden ahkâmın muhatabı olan sosyolojik yapının yakından analiz edilmesi hukuk felsefesi açısından önemlidir. Bu gerçeğin önemi içtihat ameliyesinde daha belirgindir. Zira içtihat makamındaki müçtehidin sosyal hayata dair gelişmeleri müşahede etmesi toplumun sorunlarına sağlıklı çözümler bulmasına olumlu katkı sağlayacaktır. Mustafavî'ye göre bundan dolayı hukuk felsefecisi açısından toplumsal

⁷² Cüveynî, *el-Burhan*, 1/44.

⁷³ Seyfeddin Ali b. Muhammed el-Amidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslamî, 1402), 1/30.

⁷⁴ Mustafavî, *Felsefetü'l-fikh*, 111.

yapının iyi analizi, sorunun yakından incelenmesi ve uygun çözüm tespiti hayati önemi hâizdir. Bu makamda İslam hukuk felsefesi, modernizmle birlikte ilmî bir disiplin hâline geldiği anlaşılan İslam hukuk sosyolojisinden istifade edebilir.⁷⁵ Esasen modern sosyoloji disiplininin geleneksel toplum yapısından sanayi toplumuna geçişte yaşanan krizleri analiz etme ve yönetme endişesine dayalı olarak şekillendiğini söylemek mümkündür. Hukuk felsefesi hukukun kaynağını ve amacını sorguladığı gibi hukukun paydaşı olan muhatapların kökenlerini, aidiyetlerini, tarihlerini ve sosyal hayatlarını da inceler. Bu bağlamda modern hassasiyetlerden dolayı toplumsal faktörlerin maruz kaldığı değişim ve dönüşümlere dikkat çekerek fakih yahut müçtehidin hüküm ihdasında dikkat etmesi gereken hususları vurgular. Zira sosyal tekâmül ilkesi gereği toplumlar belli aşamalardan geçerek olgunluk seviyesine erişebilirler. Toplumun statik yapı arz etmemesi, zamanla hızlı yahut yavaş birtakım değişikliklere maruz kalma potansiyeli tekâmül fikrinin bir realite olarak tartışılmasına zemin hazırlamıştır. Çünkü değişim ve dönüşüm sürecindeki toplumun hangi zirve hâlinin kemal evresi olduğunun netleşmesi bir zorunluluktur. Bu konuda yapılan sosyolojik tahlillerde bütün yönleriyle sosyalleşen insanoğlunun “*kâinatta tam olarak üstün hâle geldiğini gösteren aşamaya varması*” şeklinde bazı izahlar söz konusudur.⁷⁶ Ayrıca modernizmle birlikte bireysellik, ulusalcılık ve sekülerizm gibi akımların toplumsal dinamikleri nasıl etkilediğini ortaya koymaya çalışır. Değişik iletişim araçlarıyla gerçekleştirilen alış-verişler, akitler, dijital para sistemlerinin geldiği nokta ve sosyal medya vasıtasıyla kurulan ilişkiler ağının farklı alanlarda sebep olduğu istismar ve sonuçlarını da bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Süreçte adaletin mahiyetini araştırırken hukuk ve güç arasındaki dengeyi de sorgulamaktan çekinmez. Bu açıdan hukuk sosyolojisi hukuk felsefesinin bir alt dalı mahiyetinde olup zamanla müstakil bir ilmî disiplin hâline gelmiştir. Toplumsal realiteyle fikhî idealizm arasındaki makasın giderek açıldığını belirten bazı araştırmacılar, bu alanda ilk sayılabilecek tarzda İslam hukuk sosyolojisini telife öncülük etmiştir.⁷⁷ Bu gerçekler ışığında hukuk sosyolojisi “*hukukî olayları deney ve gözleme dayalı olarak inceleyen bilim dalı*” yahut “*hukuku sosyal gerçekliğin bir parçası olarak ele alan ve diğer sosyal vakualarla olan münasebet ve irtibatları içinde inceleyen ilim dalı*”⁷⁸ şeklinde tanımlanmıştır. Bu tür sosyolojik analiz ve saptamaların İslam hukuk felsefesine ciddi malzeme sağladığı açıktır.

⁷⁵ Mustafavî, *Felsefetü'l-fikh*, 116.

⁷⁶ İzzet Er, *Sosyal Gelişme ve İslam* (Bursa: Furkan Kitapevi, 1994), 44.

⁷⁷ Salih Kumaş, *İslam Hukuk Sosyolojisi* (İstanbul: Ensar, 2022), 11.

⁷⁸ Hamide Topçuoğlu, *Hukuk Sosyolojisi* (İstanbul: A.Ü.H.F. Yayınları, 1969), 1/130.

6. Mustafavî'nin Anlayışında İslam Hukukunun Bağlayıcılık Yönü

Herhangi bir hukuk sisteminin toplumsal bir zemine sahip olması doğasının gereğidir. Zira toplumsal zemini yahut muhatabı olmayan hukukun sadece teoriyle yetinmesi dışında seçeneği yoktur. Toplumsal yaşamın doğal olarak belli bir düzen ve herkesi bağlayıcı hukuk iktiza etmesi genel maslahatlar kapsamındadır. İslam hukukunda Müslümanlar açısından hukuk ve kanunun bağlayıcılığı sorunu hukuk normlarından ziyade akideyi ilgilendiren bir inanç meselesidir.⁷⁹ Bunda teslimiyet, rıza ve özgür irade gibi amiller etkilidir. Aynı durum gayr-i Müslimler açısından kanun ve hukukun üstünlüğü ilkesi kapsamında mütalaa edilmektedir. Bu bakımdan hâkim-i mutlak olan şârie dair mutlak itaat inancı bireylerin her zaman ve zeminde geçerli olan hukuka bağlı kalmalarını sağlayan en önemli unsurdur.

Herhangi bir mükellefin belli bir fikhî ekolü takip etmesi yahut herhangi bir mezhebe tabi olması ihtiyarî ve ferdi bir tercih olup konumuz dışında değerlendirilmektedir. Ayrıca hukuk teorisinin mevcudiyeti uygulama alanı bulmaya matuftur. Bu bakımdan hukukun kanunlaşma sürecine girmesi ve devlet erki sayesinde uygulama alanı bulması bağlayıcılık yönünü de anlamlı hâle getirmesi açısından önemlidir. Hâkim ve mahkûmların olduğu belli bir coğrafyada uygulama alanı bulup yaptırım gücüne sahip olan kanunların mahiyeti, bağlayıcılık ve yaptırım gücü farklı açılardan değerlendirilmiş ve taksim edilmiştir. Bu durum kanunların köken ve kaynaklarıyla ilgili ortaya çıkan tartışmalardan bağımsız değildir. Hâkim ve mahkûmların varlığı takdiriyle hâkimden sâdir olan kanun metninin takdisine dayanan yaklaşımda mahkûmların itaat dışında seçenekleri yoktur. Bu durumda kanunun varlığı ve bağlayıcılığı tamamen hem hâkim hem de mahkûmların varlığına dayanmaktadır. Söz konusu iki unsur yoksa ne kanunlardan ne de kanunların bağlayıcılığından söz etmek mümkündür. Bu bakış açısında şekilcilik ve formalizm önceliklidir. Şekilcilikten ziyade kanunun içerik ve mahiyetine önem veren yaklaşımda ise objektivist yönelim ağırlıklıdır.⁸⁰ Bu gerçekler ışığında müellifin fıkıh felsefesi bağlamında önelediği ve vurguladığı unsurlar konunun anlaşılması açısından önemlidir.

7. Mustafavî'nin Fıkhü'l-felsefe'sinde Temel Dinamikler

Dinin, insanın bireysel ve toplumsal hayatında önemli fonksiyonları söz konusudur. İnsanoğlu dünya ve ahiret saadeti için imana gereksinim duyduğu gibi bireysel ve toplumsal

⁷⁹ Mustafavî, *Felsefetü'l-fikh*, 151.

⁸⁰ Mustafavî, *Felsefetü'l-fikh*, 160.

hayatında istikametten ayrılmaması için de hukuka ihtiyacı vardır. Mustafavî, birey-din/fıkıh ilişkisini üç temel tezde özetlemektedir: Fukahânın çoğunun tercihi olan tezde fıkıh, doğumdan ölüme kadar bireylerin ferdî ve sosyal hayatını doğrudan yönlendirme ve yönetme iddiasındadır.⁸¹ Bu tezin savunulabilir tarafları yanında bazı açmazları da söz konusudur.⁸² “*Fıkıhın bireylere temel prensipleri vazederek genel çerçeve çizdiği*” şeklindeki tezde geniş alan tanınan içtihat yoluyla tafsili ahkâmın esas ilkelere ircâsı söz konusudur. Bu durumda nevâzil ve yenilikleri içtihatla doldurmak mümkün hâle gelmektedir.⁸³ Esasen konumuzu doğrudan ilgilendirmeyen “*Metafizik kaynaklardan beslenen kutsal ile fayda ve çıkarıcılık esasına dayanan seküler alanın birbirinden ayrılması gerektiği*”ne dair tezin Batı’daki serüveni ise laisizmle sonuçlanmış ve zamanla İslam ülkelerini de etkilemiştir.⁸⁴

Mustafavî’ye göre ilgili olduğu öğretiyeye yön belirleyen, metot ve yöntemlerini düzenleyen, mantığını geliştiren, konularını tanzim eden ve hedeflerine ulaşmada önündeki engelleri kaldırmaya çalışan felsefi altyapı bütün disiplinlerin ayrılmaz bir unsurudur. Özellikle günümüzde felsefesiz ilim tasavvuru adeta mümkün değildir. Teorik ve pratik yönüyle fıkıh (İslam hukuku) da söz konusu ilimlerden biridir.⁸⁵ Fıkıhî üretimin bağlı olduğu içtihat ameliyesinin gelişimi yönetsel disiplinlerin, fıkıh felsefesinin ve fıkıhî konuların çeşitliliğiyle doğru orantılıdır. Mustafavî’ye göre içtihat teorisinin geliştirilmesine olumlu katkı sağlayacak unsurların önemsenmesi ve fıkıhî süreçlerin anlaşılır, güncel bir dil aracılığıyla objektif bir değerlendirmeye tabi tutulması teorik ve pratik açılımlar için elzemdir. Bu açıdan fıkıh felsefesi fıkıh usulünün konuları arasında sayılan istinbâta dair pratiklerle ilgili değildir. Fıkıh felsefesi fıkıhın mahiyetinin derinliklerinden hareketle fıkıhın araç, yöntem ve amaçlarını ortaya koymaya çalışır. Fakihin duruşunu etkileyen gizli ve açık olguların rolünü beyan ederek fakihin dünya görüşü, kültürü, algılama gücü, onu çevreleyen değerler, örfler ve adetler gibi sosyal, bilişsel, ekonomik ve siyasi değişkenleri araştırır.⁸⁶ Ona göre modern zamanların üretimi olan “*fıkıh felsefesi*”nin makâsıd anlayışıyla bütünleşik yapısını temellendirmeye dair geleneksel fikirler analitik ve müstakil düşüncelerin ortaya çıkmasına engel değildir.⁸⁷ Bu kapsamda fıkıh ilminin dünyevî-uhrevî boyutu, ferdî-sosyal yönü, fıkıhın medeniyet ve küresellikle ilişkisi ve fıkıhın zaman ve mekân

⁸¹ Mustafavî, *Felsefetü'l-fikh*, 166.

⁸² Mustafavî, *Felsefetü'l-fikh*, 170 vd.

⁸³ Mustafavî, *Felsefetü'l-fikh*, 176.

⁸⁴ Mustafavî, *Felsefetü'l-fikh*, 184.

⁸⁵ Mustafavî, *Felsefetü'l-fikh*, 7.

⁸⁶ Mustafavî, *Felsefetü'l-fikh*, 13.

⁸⁷ Mustafavî, *Felsefetü'l-fikh*, 14.

unsurlarıyla irtibatı gibi açılardan değerlendirmek mümkündür. Usulcü mükellefe dair ahkâmın istinbâtında fakihe yardımcı olabilecek metodolojiyi tespitte yoğunlaşırken fıkıh felsefesinin amacı istinbât olgusunu açıklamaktır. Ayrıca fıkıh felsefesinin barındırdığı eleştiri unsurunun ilimlerin gelişimine olumlu katkı sağladığı bilinmektedir. Bunların yanında fıkıh felsefesi, “*fıkhın akliliği*” ilkesinden yola çıkarak istinbât sürecinde aklın rolünü pekiştirmektedir.⁸⁸ Görüldüğü gibi Mustafavî, fıkhın öznesi olan müçtehidî çevreleyen şartların analizi ile dilin güncellenmesinin önemini beyan ederek fıkıh (İslam hukuk) felsefesi bağlamında fıkhın yönü, yöntemi, mantığı, araç ve amaçlarına vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla İslam hukuk felsefesiyle özdeşleştirilen makâsîd ve maslahat teorisi Mustafavî'nin hukuk felsefesi anlayışının sadece bir parçasını teşkil etmektedir.

Sonuç

Bütün ilimlerde olduğu gibi sosyal ve kültürel bir olgu olarak hukukun da doğum, çocukluk, gençlik ve olgunlaşma evreleri vardır. İlimler her aşamada gerekli düzenleme ve güncellemelere muhtaçtırlar. Genel “*bilme/kavrama*” anlamından “*mükellefe dair ameli hükümleri bilme*” disiplinine evrilen ve dinamik, canlı yapısı bariz olan fıkıh disiplini kendi dinamiklerinden usul ilmini de oluşturma başarısını göstermiştir. Usul kapsamında etüt edilen makâsîd teorisinin temellendirilmesinde beşinci ve altıncı asır usulcülerinin etkin olduğu, yedinci ve sekizinci asırdaki usulcülerin söz konusu teoriyi geliştirerek sistemli hâle getirdikleri anlaşılmaktadır. Makâsîd teorisinin müstakil bir ilim hâline gelmesini sağlayan usulcünün on dokuzuncu asırda keşfedilen Şatibî olduğu hususunda genel bir kanaat hâkimdir. Makâsîd teorisi İbn Aşûr'un çabalarıyla farklı açılardan değerlendirilmiş ve güncelliğini koruması sağlanmıştır. Ahkâmın istinbâtında dinin temel hedeflerini gözetmeye dayanan makâsîd teorisi zamanla geliştirilerek klasik fıkıh usulü kapsamından çıkarılmış ve müstakil bir ilim dalı hâline gelmiştir. Modernizmle birlikte ilimlerin felsefi altyapıya duyduğu ihtiyaç fıkıh/İslam hukuk felsefesi disiplininin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Şüphesiz bu gelişme modernizmin dayattığı hayat felsefesinden bağımsız olmasa da tamamen modernizmin dayandığı pozitivist yaklaşımın bir eseri olarak değerlendirmek de doğruyu yansıtmaktan uzaktır. Hatta yirminci asırda dogmatik bir hâl alan pozitivist yaklaşıma yöneltilen eleştiriler hukuk felsefesi gibi disiplinlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu bakımdan hukuk felsefesi dogmatizme karşı bireysel ve toplumsal haklara riayet etmenin temel ilkelerini de vazetmektedir. Söz konusu yeni disiplinin mahiyet ve

⁸⁸ Mustafavî, *Felsefetü'l-fıkh*, 17 vd.

muhtevasıyla ilgili farklı teori ve pratikler gündeme gelmiştir. Günümüzde makâsıd, maslahat ve aynı anlamda kullanılan türevlerinin “İslam hukuk felsefesi” adıyla müstakil bir disiplin şeklinde işlenmesi teâmül hâline gelmiştir. Nitekim bu alanda yazılan eserlerde yahut yapılan tercümelerde söz konusu gerçeği teyit eden somut örnekler çoktur. Söz konusu örneklerin daha çok fıkıh felsefesini makâsıd teorisiyle özdeşleştirme eğiliminin yansımaları görülmektedir. Buna karşı fıkıh felsefesini daha şümulü değerlendirme eğiliminde olan yaklaşımların daha isabetli oldukları söylenebilir. Zira toplumda sağlıklı bir hukuk yapılanmasının ikamesi için amaçlarla birlikte diğer dahili ve harici araçların tamamını gözlemleyen, hukuksal süreçleri yöneten ve yönlendiren felsefi bir üstyapıya ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bakımdan İslam hukuk felsefesi İslam hukukunun amaç ve hedeflerini dikkate alarak ihtiyaç duyduğu değişim ilkelerini vaz’ederek fıkıhın canlı kalmasını sağladığı gibi içtihadın da aktif kalmasına yardımcı olmaktadır. Fıkıhî/hukukî istinbâtın sadece nasların lafızlarını/zâhirlerini anlamaktan ibaret olmadığı, nasların içerdikleri ulvî gaye ve maksatlar yanında toplumun güncel ihtiyaçlarına itibar edilmesi gerektiğine dair hassasiyet aynı zamanda İslam hukuk felsefesinin dayandığı temel ilkelerdendir. Muhammed Mustafavî’nin “Felsefetü’l-fıkıh” eserinde ortaya koyduğu bakış açısına göre fıkıh felsefesi sadece makâsıd nazariyesiyle sınırlı olmayıp hukukun öznesi olan müçtehit başta olmak üzere diğer değişkenlerinin araç ve amaçlarını da ihata edecek potansiyele sahiptir. Bu açıdan fıkıh felsefesinin değişik ilmî disiplinle ilişkili olması ve onlardan etkilenmesi yahut onlardan istifade etmesi mümkün ve vakidir. Bu kapsamda İslam hukuk felsefesi, bir alt dalı olarak hukuk sosyolojisinden, manaların kalıbı olan lafızları ihata etmesinden dolayı dilsel unsurlardan istimdat etmektedir. Bütün bunların belli bir mantıkî bütünlük içinde gerçekleştiği görülmektedir. Akıl-bilim ve nas-nakil dengesine dikkat ederek insan maslahatını merkeze alan içtihat teorisi, müçtehidin sosyal realiteyi iyi analiz etmesini sağlayacak ve istinbât ettiği ahkâmın maslahat ve mefsedet boyutuna dikkat edecektir. Bu durumda maslahat ve mefsedette gözetilmesi gereken denge hem bireysel hem de toplumsal alanda eşit oranda hissedilecektir. Fıkıh/İslam hukukunun öznesini teşkil eden müçtehidin hem amaç hem de muhtaç olduğu araçlar açısından sürekli güncellenen felsefi zemine uygun hâle gelmesi fıkıhın maksat ve hikmetlerinin tahkikine de yardımcı olacak dinamikler taşımaktadır. Zira manâ, illet, gaye, maksat, maslahat ve hikmet gibi isimlerle anılan kavramların tamamını İslam hukuk felsefesi bütünlüğü içinde birer unsur olarak değerlendirmek mümkündür.

Kaynakça / References

- Âmidî, Seyfeddin Ali b. Muhammed. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslamî, 1402.
- Apaydın, H. Yunus. "Karâfi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2001. <https://islamansiklopedisi.org.tr/karafi-sehabeddin>
- Apaydın, H. Yunus. *İslam Hukuk Usulü*. Ankara: Bilay Yayınları, 2017.
- Aral, Vecdi. *Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1992.
- Arslan, Ahmet. *Felsefeye Giriş*. Ankara: Vadi Yayınları, 1996.
- Atay, Hüseyin. "İslam Hukuk Felsefesi: Usûlü'l-Fıkh İlmi". *KSÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2007). <https://dergipark.org.tr/pub/ksuifd/issue/10243/245241>
- Bakillânî, Kâdî Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib. *et-Takrib ve'l-irşâd*. thk. Abdulhamîd b. Ali Ebû Züneyd. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1418.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Bunyetu'l-akli'l-Arabî*. 1 Cilt. Beyrut: Merakizu Dirasâtî'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2009.
- Cüveynî, Ebû'l-Meâlî Abdulmelik b. Abdullah. *el-Burhan fi usûli'l-fıkh*. 2 Cilt. thk. Salah b. Muhammed b. Uvayda. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418.
- Deniz, Abdulkaki. "Nasların Evrenselliği Işığında Tarihsellik Paradoksu ile Te'vil İmkânı". *Tevilat*, 3/2 (2022). <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tevilat/issue/70371/1131973>
- Deniz, Mehmet Ata. "İlmu makâsidi's-şeria: neş'etühü ve tatavvuru beyne'l-mütakaddimîn ve'l-mu'âsirîn". *Makâsîd Düşüncesinin Gelişimi ve Yöntemsel Tahlili*. ed. Taha Nas vd. 1/141-182. Mardin: Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Er, İzzet. *Sosyal Gelişme ve İslam*. Bursa: Furkan Kitapevi, 1994.
- Fâsî, Allâl el-. *İslâm Hukuk Felsefesi: Kaynaklar, Yöntemler Araçlar*. çev. Soner Duman, Osman Güman. İstanbul: Mana Yayınları, 2014.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-Müstasfâ*. thk. Muhammed Abdüsselam Abdüşşâfi. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *Şifâu'l-ğalîl fi beyâni's-şebehi ve'l-mahîl ve mesâliki't-ta'lîl*. thk. Hamed el-Kubeysî. Bağdat: Mektebetü'l-İrşâd, 1390.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 1994.
- Haçkalı, Abdurrahman. *Şâtibî'de Makâsîd ve Fıkh Usulü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.
- Hallaq, Wael. "Maqâsid and the Challenges of Modernity". *Al-jâmi'ah*, 49 (1): 1-32, 2011.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam'ın Hukuk İlmine Yardımları*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Milliyetçiler Derneği Neşriyatı, 1962. <https://www.noor-book.com/%D9%83%D8%A-pdf>
- Hasûn, Betül Faruk Muhammed Ali el-. *Felsefetü'l-fıkh; dirase tahliliyye fi'l-üsüsü'n-nazariyye li'l-fıkhi'l-İslamî*. Beyrut: Mektebetü Mümin Kureyş, ts.
- Işıқтаç, Yasemin. *Hukuk Felsefesi*. İstanbul: Filiz kitabevi, 2006.
- İbn Abdisselâm, Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Ebî'l-Kâsım es-Sülemî ed-Dımaşkî. *Qavâ'idü'l-ahkâm fi meşâlihi'l-enâm (el-Qavâ'idü'l-kübrâ)*. Kahire: Mektebü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1414.
- İbn Âşûr Muhammed Tâhir. *İslâm Hukuk Felsefesi Mekâsıdu's-şerâti'l-İslamiyye Gaye Problemi*, çev. Vecdi Akyüz- Mehmet Erdoğan. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2022.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *Makâsıdu's-şerâti'l-İslamiyye*. Beyrut: Daru Lübnan li'ttibaa ve'n-neşr, 2011.
- İskenderoğlu, Muammer. "İslam Hukuk Felsefesi: Kaynaklar, Yöntemler, Amaçlar (Allâl el-Fâsî)". çev. Soner Duman ve Osman Güman. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 33 (Haziran 2016).

- Karâfî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Mısrî el-. *Şerhu tankihi'l-fusûl*. thk. Tahâ Abdurrauf Sa'd. Şirketü't-tibaa'l-Fenniyye'l-Müttehîde, 1393.
- Köksal, A. Cüneyd. *Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi*. İstanbul: İsam Yayınları, 2008.
- Kumaş, Salih. *İslam Hukuk Sosyolojisi*. İstanbul: Ensar, 2022.
- Merâkibî, Muhammed. "Akışkan Bir İslam Hukukuna Doğru: Modernite ve Makâsîd Söyleminin Dönüşümü". çev. Yasin Yılmaz & Enes Cömert. Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi. 4(1), (2021). <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1729336>
- Muhammed Mustafavî, *el-Usûlu'l-âmmeh li nizâmi't-teşrî; dirase mukarîne beyne'l-İslam ve'l-kânûni'l-vaz'î*. Beyrut: Mektebetü Mümin Kureyş, 2008.
- Mustafavî, Muhammed. *el-Fıkhü'l-İslamî; buhûs fi macâlâti't-tecdîd ve't-tatvîr*. London: Kutub Publishing, 2022. <https://www.noor-book.com/%D9%83%D8%AA%D8%A7%D8%A-pdf>
- Mustafavî, Muhammed. *el-İctihâdü'l-mu'âsir; mabâdiuhu, davâbituhu, icraâtuhu, ta'kidâtuhu*. London: Kutub Publishing, 2023. <https://drive.google.com/file/d/1PGNMFih4mmSXNEqkOWyeLXhwRXhxIc1e/view>
- Mustafavî, Muhammed. *Felsefetü'l-fıkh: dirasetün fi'l-üsüsü'l-menheciyye li'l-fıkhü'l-İslamî*. Beyrut: Mektebetü Mümin Kureyş, 2008. <https://www.noor-book.com/%20%D9%81%D9%84%D8%B3%D9%81%D8%A9%20%D8%A7%D9%84%D9%81%D9%82%D9%87.pdf>
- Mustafavî, Muhammed. *Nazariyâtü'l-hükmi ve'd-devle; dirase mukârîne beyne'l-fıkhî'l-İslamî ve'l-kânûni'd-düstûrî'l-vaz'î*. Beyrut: Merkezü'l-Hadâre li Tenmiyeti'l-Fikri'l-İslamî, 2002. <https://ia802902.us.archive.org/21/items/85128/692.pdf>
- Nas, Taha. Teklifî Hükümlere Küllî Bakış: Şatibî Örneği. *EKEV Akademi Dergisi*. 20/65 (Kış 2016). 537-558. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2581233>
- Ocak, Hasan. "İslam Hukuk Felsefesinde (Makâsîd) İki Önemli Kavram: Örf ve İstihsan", *Van Y.Y. Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası Makâsîd Sempozyumu. İlahiyat Bilimlerinde makâsîd I*. Ed. Yunus Kaplan vd. I/49-71. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2023.
- Öktem, Niyazi. *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Dersleri*. İstanbul: Der Yayınevi, 1985.
- Özbilgen, Tarık. *Eleştirel Hukuk Başlangıcı Dersleri*. İstanbul: Sulhi Garan Matbaası, 1976.
- Pekcan, Ali. *İslam Hukuk Felsefesinde Makasidu's-Şeria*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017.
- Raysûnî, Ahmed. *Nazariyyetu'l-makâsîd inde'l-İmam eş-Şâtîbî*. Herndon: Ma'hadu'l-Âlemi li fikri'l-İslami, 1995.
- Rifâ'î, Abdulcebbar er-. *Felsefetü'l-fıkh ve makâsîdu's-şeria*. Beyrut: Mektebetü Mümin Kureyş, 1439.
- Şâtîbî, Ebû İshak İbrahim. *el-Muvafakat*. thk. Meşhur b. Hasan âli Süleyman. 7 Cilt. Dâru İbn Affân, 1997.
- Topçuoğlu, Hamide. *Hukuk Sosyolojisi*. İstanbul: A.Ü.H.F. Yayınları, 1969.
- Tûfî, Ebû'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd el-Hanbelî. *Şerhu muhtasari'r-ravza*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1407.
- Türcan, Talip. *İslam Hukuk Biliminde Norm-Amaç ilişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.
- Yaşar, Mehmet Aziz. Makâsîdü's-Şerî'ânın Teorik Boyutu ve Müstakil Delil Olma Problemi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 19/2 (2019), 468-472. <http://dergipark.gov.tr/cuilah>
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedruddin Muhammed b. Abdillâh b. Bahâdır. *el-Bahru'l-muhîd, fi usûli'l-fıkh*. 8 Cilt. Dâru'l-Kütübî, 1414.